

Mapamundis catalans: una tradició cartogràfica desaparebuda

Francesc Relat

En realitat, no es pot parlar de «mapamundis catalans» (en plural). Atenent a la documentació cartogràfica existent, només seria lícit parlar de «mapamundi català» (en singular), car un sol exemplar se'ns ha conservat: l'anomenat mapamundi català estense (c.1450-60).¹ Ara bé, si es té present altre tipus d'informació, en particular material d'arxiu, hi ha raons suficients per a presumir que van existir altres mapes similars. Aquesta és si més no la tesi principal que es defensarà en les pròximes línies.

Mapamundis i cartes portolanes: preliminars metodològics

El mapamundi català estense ha estat qualificat indistintament com a «carta» i «mapamundi» entre els historiadors de la cartografia, fins i tot en els estudis més recents.² De forma més conciliadora, però igualment confusa, hi ha qui diu que aquesta obra és en realitat un mapa del món confeccionat al voltant

1. C.G.A.1, Biblioteca Estense e Universitaria, Mòdena (Itàlia). Actualment en exhibició permanent a la Sala Campiori de la dita biblioteca. Excel·lent reproducció facsímil en Ernesto Milano, *Il Mappamondo Catalano Estense del 1450*, Dietikon-Zürich, Urs Graf, 1996.

2. Veure, per exemple, Vicenç M. Rosselló, «Les cartes portolanes mallorquines», dins *La Cartografia Catalana*, Barcelona, ICC, 2000, pp. 62-63; Ernesto Milano, *Il Mappamondo Catalano*, p. 7, 37. Curiosament, el mapamundi català estense té escrit al dors la inscripció «Carta de navegar», però es tracta d'una anotació posterior que res té a veure amb la concepció contemporània d'aquesta obra.

d'una carta portolana.³ Per la seva banda, les cartes portolanes dissenyades en «estil català» han estat igualment objecte d'una considerable ambivalència terminològica. L'historiador italià Alberto Magnaghi, per exemple, etiqueta successivament l'obra d'Angelino Dalorto (c.1325-30) de «carta» i «mapamundi» en una mateixa frase.⁴ Idèntica circumstància s'observa en relació a l'obra d'Angelino Dulcert (1339) i altres mapes posteriors de la mateixa família.⁵ Ocasionalment, també podem trobar aquestes obres referides com a «planisferis».⁶ No falten tampoc els que detecten situacions intermèdies. Charles de la Roncière, per exemple, considerava el desaparegut mapa de Carignano (primer terç del s. XIV) com un *composé hybride*, és a dir, meitat carta marina, meitat mapamundi terrestre.⁷ I per accentuar més encara la confusió, una mena de catàleg de cartes portolanes elaborat per Monique de la Roncière i Michel Mollat inclou, entre altres obres, el globus de Martin Behaim, la «mappemonde» de Juan de la Cosa, el «planisphère» Cantino, la «Carte de l'Atlantique» de Piri Reis, etc.⁸

A fi d'evitar aquest tipus de confusions, cal delimitar clarament l'objecte d'estudi que ens ocuparà en els pròxims paràgrafs. Per començar, fem notar que el terme «mapamundi» serà aquí utilitzat de forma restrictiva en el sentit de la cultura cristiana medieval.⁹ Es tracta d'una representació del món, generalment circular, on l'*orbis terrarum* és envoltat per l'oceà. La imatge que ens transmeten és sovint molt esquemàtica i conceptual, però a partir del segle XIV s'observa un esforç de versemblança amb la realitat en els anomenats «mapa-

3. George H. Kimble, *The Catalan World Map of the R. Biblioteca Estense at Modena*, London, Royal Geographical Society, 1934, p. 1. Veure també Fridtjof Nansen, *In Northern Mists: Arctic Exploration in Early Times*, London, William Heinemann, 1911, vol.II, p. 230.

4. «Io non esito ad affermare che la Carta del Dalorto è il più perfetto ed -al meno per ora- uno fra i più antichi, se non il più anticho dei Mappamondi ad un tempo terrestri e marittimi fin qui conosciuti» (Alberto Magnaghi, *La Carta nautica costruita nel 1325 da Angelino Dalorto*, Firenze, Tipografia di Mariano Ricci, 1898, p.10). La carta portolana de Dalorto es conserva a la Biblioteca del Príncepe Corsini (Florència) i ha estat reproduïda, entre d'altres, per Arthur R. Hinks, *Portolan Chart of Angelino Dalorto 1325 in the Collection of Prince Corsini at Florence, with a Note on the Surviving Charts and Atlases of the Fourteenth Century*, London, Royal Geographical Society, 1929.

5. Entre molts altres exemples, podem citar el cas de Erns-Théodore Hamy, *La mappemonde d'Angelino Dulcert, de Majorque (1339)*, Extrait du Bulletin de Géographie historique et descriptive, n° 6, Paris, Ernest Leroux, 1887. Aquest mapa es conserva actualment a la Bibliothèque Nationale de France, Rés. Ge. B 696.

6. Veure, per exemple, Charles de la Roncière, *L'Atlas Catalan de Charles V, dérive-t-il d'un prototype catalan?*, Extrait de la Bibliothèque de l'École des chartres, Année 1903, t. 64, Paris, 1903, p. 6 (pel cas de Dalorto), p. 7 (pel cas de Dulcert).

7. Charles de la Roncière, *L'Atlas Catalan de Charles V*, 6. El mapa de Carignano es conservava a l'Archivio di Stato de Florència (C.N. 2), però fou destruït en 1943 durant la Segona Guerra Mundial.

8. Monique de la Roncière i Michel Mollat du Jourdain, *Les Portulans. Cartes marines du XIIIe au XVIIe siècle*, Fribourg, Nathan, 1984.

9. Per a una visió sintètica general, veure David Woodward, «Medieval Mappaemundi», dins *The History of Cartography*, vol. I, *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, Chicago-London, The University of Chicago Press, 1987, pp. 286-370. Cf. Patrick Gautier Dalché, «De la glose à la contemplation. Place et fonction de la carte dans les manuscrits du haut Moyen Age», dins *Testo e immagine nell'alto medioevo (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, XLI)*, 2, Spoleto, 1994, pp. 693-771.

mundis transicionals», categoria a que pertany l'exemplar de la biblioteca estense.¹⁰ En tot cas, no hi ha mai en els autors de mapamundis una intenció conscient de transformar l'esfericitat de la Terra en una superfície plana mitjançant projeccions geomètriques. Aquest fet permet diferenciar els mapamundis dels planisferis, que conegueren el seu punt més àlgid a partir del segle XVI.

Per la seva banda, convé recordar que a l'Edat Mitjana el terme «portolà» designa simplement un llibre nàutic amb indicacions de distàncies i direccions entre diferents punts de la costa, així com les instruccions per l'entrada en els ports i, generalment, les condicions de navegació. La carta portolana seria doncs una il·lustració gràfica del text d'instruccions nàutiques, és a dir, un «mapa per localitzar ports». També és possible hipotetitzar, al contrari, que la descripció escrita dels portolans estigués basada en cartes marines preexistents.¹¹ En qualsevol cas, sembla que text i imatge estaven en un principi molt lligats. Més tard, però, les cartes portolanes van adquirir un estatus força independent.

La primera carta portolana de què avui es té constància, també coneguda com *Carte Pisane*, data de finals del segle XIII.¹² Segurament, van existir altres exemplars anteriors.¹³ Però sigui quin sigui el seu origen remot, el que ens interessa subratllar és que la sobtada aparició documental de les cartes portolanes a finals de l'Edat Mitjana marca un fort contrast amb la tradició de mapamundis. Contràriament a la imatge global i simbòlica d'aquests últims, les cartes portolanes mostren des de l'inici una sorprenent precisió i naturalisme en la representació del territori, abraçant només l'àmbit mediterrani i el Mar Negre. Una bona part d'aquestes diferències es deuen al fet que cartes portolanes i mapamundis responen a objectius i contextos diferents. Les primeres són al·legadament el producte d'una cultura marítima i un esperit pràctic i comercial. Els mapamundis, en canvi, són generalment evocats dins del context d'una cultura erudita amb horitzons essencialment terrestres.

Sense negar la part de veritat que existeix en aquesta contraposició, no és però menys cert que la dicotomia entre teoria i pràctica, entre cercles erudits i àmbits comercials en relació a l'activitat científica medieval ha estat sovint

10. El terme «mapamundis transicionals» prové de la classificació proposada per David Woodward, «Medieval Mappaemundi», 294-99. En contraposició, Marica Milanesi prefereix la denominació «mapamundis de síntesi» (Marica Milanesi, «La cartografia italiana nel Medio Evo e nel Rinascimento», dins *La Cartografia Italiana*, Barcelona, ICC, 1993, p. 21)

11. Sobre aquest delicat problema, veure Bracchisio R. Motzo, *Il Compasso da navigare, opera italiana della metà del secolo XIII*, Cagliari, Università di Cagliari, 1947; Jonathan T. Lanman, *On the Origin of Portolan Charts*, Chicago, The Newberry Library, 1987. Cf. Patrick Gautier Dalché, *Carte marine et Portulan au XIIe siècle. Le Liber de existencia riuerialum et forma maris nostri Mediterranei (Pise, circa 1200)*, Roma, École française de Rome, 1995.

12. Bibliothèque Nationale, Paris (Rés. Ge. B. 1118).

13. Veure Gautier Dalché, *Carte Marine*, 23-37. De fet, a més de l'origen medieval hi ha també qui ha defensat l'existència de cartes marines des de l'antiguitat. Per a una exposició sintètica de les diferents hipòtesis, veure Tony Campbel, «Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500», dins *The History of Cartography*, vol. I, *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, Chicago-London, The University of Chicago Press, 1987, pp. 380-84. Més recentment, veure Vicenç M. Rosselló, «Les cartes portolanes», 21-31.

exagerada.¹⁴ Pel que fa a l'aparent contrast entre cartes portolanes i mapamundis, veurem més endavant que alguns documents suggereixen una pràctica cartogràfica més matisada amb múltiples interferències. De moment ens acontentarem d'assenyalar que les cartes portolanes no formen un grup cartogràfic homogeni. En aquest sentit, Rey Pastor i García Camarero distingeixen entre cartes «nàutiques pures» i «nàutico-geogràfiques».¹⁵ Curiosament, el caràcter auster i funcional de les primeres coincideix amb el que Tony Campbell anomena «estil italià», mentre que per l'exuberància decorativa de les segones l'autor britànic reserva l'etiqueta «estil català».¹⁶ No existeix una equivalència rígida entre l'aparença externa d'una carta portolana i el seu lloc d'origen,¹⁷ però és cert que una bona part de les cartes portolanes «integrals», és a dir, les més elaborades des del punt de vista estilístic, van ser confeccionades a la Corona d'Aragó-Catalunya. Quan hom observa qualsevol d'aquestes obres resulta evident que no van ser dissenyades per a ús nàutic, però malgrat això també seran aquí considerades com a cartes portolanes.

Per acabar amb les consideracions d'ordre metodològic, voldria deixar clar que no és únicament per motius estilístics que he suggerit l'adjectiu «catalans». Els trets estilístics de les cartes portolanes catalanes, identificats en bona part per Rey Pastor i García Camarero,¹⁸ van ésser molt estables durant gairebé tres segles i serveixen efectivament com a vincle d'unió. Però existeix a més el lligam d'un fons cultural comú i una mateixa llengua en la qual parlaven i treballaven els cartògrafs de Mallorca i Catalunya, així com les primeres generacions en la diàspora. Com a catalans, i no com a mallorquins, són apercibuts per Francesco Beccari en 1403 els principals grups de cartògrafs en el seu temps: «*magistri cartarum tam Catalanj, ueneti, Januenses quam alij...*».¹⁹ M'ha semblat doncs més apropiat utilitzar l'adjectiu «catalans» que altres termes més reductius o imprecisos.

14. Com a mesura cautelar, veure els textos pioners de Guy Beaujouan, «L'interdépendance entre la science scolastique et les techniques utilitaires (XIIe, XIIIe et XIVe siècles)», dins *Par raison de nombres*, Aldershot, Variorum Collected Studies, 1991, XIV, pp. 5-20; Guy Beaujouan, «Réflexions sur les rapports entre théorie et pratique au Moyen Age», dins *Par raison de nombres*, XVI, pp. 437-84. Amb més incidència per l'activitat cartogràfica, veure Patrick Gautier Dalché, «D'une technique à une culture: carte nautique et portulan au XIIe et au XIIIe siècle», dins *L'uomo e il mare nella civiltà occidentale: da Ulisse a Cristoforo Colombo*, Genova, Società Ligure di Storia Patria, 1992, p. 283-312.

15. Julio Rey Pastor i Ernesto García Camarero, *La Cartografía Mallorquina*, Madrid, CSIC-Instituto Luis Vives, 1960, p. 16, 23ss, 30ss.

16. Tony Campbell, «Portolan Charts», 392-95.

17. Citarem només dos exemples: la carta portolana del venecià Pizigani (1367) en «estil català» (Parma, Biblioteca Palatina, Parm. 1612) i la carta portonana del mallorquí Guillem Soler (1385) en «estil italià» (Florència, Archivio di Stato, C.N. 3).

18. Julio Rey Pastor i Ernesto García Camarero, *La Cartografía Mallorquina*, 25-30.

19. La afirmació prové d'una llegenda inserida en una carta portolana de Francesco Beccari (1403) avui conservada a la Beinecke Library, Universitat de Yale (New Haven). Veure Vicenç M. Rosselló, «Les cartes portolanes», 47. En contraposició, cal deixar constància que, ocasionalment, el terme «mallorquins» és utilitzat. Així ho evidencia un passatge extret del Cod. Vat. lat. 6435 citat per Almagià: «*mappa maris navigabilis secundum Januenses et Maioricenses*». Veure Roberto Almagià, «Intorno alla più antica cartografia nautica catalana», *Bolletino della Società Geografica Italiana*, ser. 7, vol. 10, n. 1 (1945), pp. 20-27.

La hipòtesi del prototipus

Fetes les salvetats metodològiques, podem tornar al mapamundi català estense i observar que, estilísticament i culturalment, aquesta obra s'insereix dins la família de les cartes portolanes catalanes; en canvi, conceptualment sembla afiliar-se a la tradició dels mapamundis medievals. Aquesta aparent paradoxa ens permet reformular el problema inicial amb la següent pregunta: és el mapamundi català estense realment una peça única?

Quan s'ha tractat d'explicar l'aparició d'un mapa o una família cartogràfica singular, per la qual no ha estat possible trobar un precedent immediat o una filiació concreta, els historiadors de la cartografia han sovint recorregut a la hipòtesi d'un prototipus inicial, després desaparegut, a partir del qual derivarien els exemplars posteriors. Tal seria el cas del famós «portolà normal» imaginat per Nordenskiöld per tal d'explicar la sobtada aparició documental de les cartes portolanes a finals del segle XIII.²⁰ Anàlogament, l'aparent unitat del mapamundi català estense ha portat a un cert nombre d'autors a prescriure la mateixa fórmula per explicar els orígens d'aquest obra.

El primer autor que aplicà la hipòtesi d'un prototipus al mapamundi català estense fou Francesco Pullè. Considerant erròniament que aquesta obra era anterior a l'anomenat *Atlas Català* (c.1375), Pullè va deixar sobreentendre que el mapamundi català estense podria fins i tot ser l'arquetipus original del qual després derivà la cartografia catalana posterior.²¹ Més tard, trobem la hipòtesi del prototipus en Charles de la Roncière. Per aquest autor, el problema inicial era explicar les fonts del *Libro del conocimiento* (c.1350-60), un text escrit per un franciscà anònim d'origen castellà en el qual es narren els seus viatges per diverses parts del món. Analitzant l'estructura del text, La Roncière va comprendre que una bona part dels al·legats viatges mai no van tenir lloc. Tanmateix, descobrí força afinitats entre la descripció del frare franciscà i la representació del mapamundi català estense, en particular pel que fa a la part del golf de Guinea. Aquest fet suggerí a l'autor francès que en realitat el frare franciscà va escriure el relat dels seus viatges imaginaris tenint a la vista un mapamundi similar a l'exemplar de la Biblioteca Estense. D'aquest hipotètic mapamundi que serví de base al text del frare franciscà derivà també, segons La Roncière, el mapamundi català estense.²² No hi ha en l'autor francès cap indicació explícita que aquest prototipus tingués forma circular, però trobem

20. Adolf Erik Nordenskiöld, *Periplus: an essay on the early history of charts and sailing-directions*, Stockholm, P.A. Norstedt & Söner, 1897, p. 16.

21. Francesco Lorenzo Pullè, *La Cartografia Antica dell'India*, parte II, *Il Medio-Evo Europeo e il Primo Rinascimento* (Studi Italiani di Filologia Indo-Iranica, vol. V), Florència, Tip. G. Carnesecchi e figli, 1905, p. 122. Idèntiques conclusions en Francesco Lorenzo Pullè e Mario Longhena, «Illustrazione del Mappamondo catalano della Biblioteca Estense», dins *Atti del Sesto Congresso Geografico Italiano*, vol. II, Venezia, G. Ferrari, 1908, p. 346-47.

22. Charles de la Roncière, *La Découverte de l'Afrique au Moyen Age, Cartographes et Explorateurs*, Le Caire, Société Royale de Géographie d'Égypte, 1924-27, vol. I, p. 118.

aquesta idea en altres autors posteriors que s'adheriren igualment a la hipòtesi del prototipus.²³

Contràriament a aquesta tradició, la idea que el mapamundi català estense és una peça única està present des del primer estudi monogràfic dedicat a aquest obra, escrit per l'erudit alemany Konrad Kretschmer²⁴ Val a dir, però, que des que Pullè llançà la idea del prototipus aquest corrent de pensament es convertí en majoritari. Una de les poques notes discordants va ser George Kimble. L'historiador britànic refusa la idea de prototipus en un doble front. D'una part, admet amb La Roncière les similituds entre el mapamundi català estense i el *Libro del conoçimento* pel que fa a l'àrea mediterrània i el golf de Guinea, però fa notar també àmplies divergències en altres parts del món. D'altra banda, Kimble argumenta que si hagués existit un prototipus circular, és sorprenent que el mapamundi estense sigui l'únic exemplar que ha preservat la forma completa. Amb tot plegat, Kimble no veu la necessitat d'assumir l'existència d'un prototipus.²⁵ De forma inconscient, Yoro Fall sembla també abonar la tesi de la unitat. En la tipologia de cartes portolanes d'origen mallorquí que proposa l'autor senegalès s'inclou una secció dedicada als mapamundis, però en l'explicació que dona de la mateixa es diu que només un exemplar s'ha conservat. L'autor afegeix fins i tot que aquesta sembla haver estat una pràctica típicament italiana.²⁶

La creença en un prototipus original del mapamundi català estense ha estat malgrat tot molt més estesa entre els historiadors de la cartografia que la hipòtesi contrària. És fins i tot curiós notar que en un moment en què els estudis recents sobre la cartografia nàutica medieval han abandonat definitivament la noció de «portolà normal», la idea d'un prototipus reapareix en la monografia més recent dedicada al mapamundi català estense. El seu autor, Ernesto Milano, no fa en aquest sentit més que subscriure les idees avançades per Pullè fa gairebé un segle.²⁷

Personalment, les explicacions basades en misteriosos i sobtats actes de creació fundacional, com seria el cas de la hipòtesi del prototipus, em semblen un recurs artificial amb el qual pàlidament es pot dissimular la nostra ignorància en relació a certs fets històrics. Seria però inútil intentar negar la validesa d'aquesta hipòtesi perquè, per definició, és un axioma impossible de verificar o desmentir. Si m'he entretingut malgrat tot en tractar-la aquí és per deixar constància que, al cap i la fi, el que estan fent els defensors de la hipòtesi del

23. Veure Eva G.R. Taylor, «Pactolus: River of Gold», *Scottish Geographical Magazine*, 44 (1928), p. 134; R.A. Skelton, «Mappemonde anonyme catalane», dins *Mappemondes, A.D. 1200-1500*, Amsterdam, N. Israel, 1964, pp. 119-20; Gerald G. Crone, *Maps and Their Makers. An Introduction to the History of Cartography*, Folkestone, Dawson & Archon Books, 1978, p. 24.

24. Konrad Kretschmer, «Die Katalanische Weltkarte der Biblioteca Estense zu Modena», *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 32 (1897), pp. 65-111; 191-218 (veure, en particular, pp. 70-73). Per breus notícies anteriors a aquest estudi, veure Ernesto Milano, *Il Mappamondo Catalano*, 7-10.

25. George H. Kimble, *The Catalan World Map*, 6-7.

26. Yoro K. Fall, *L'Afrique à la naissance de la cartographie moderne. Les cartes mallorquines: XIVè-XVè siècles*, Paris, Karthala, 1982, p. 46.

27. Ernesto Milano, *Il Mappamondo Catalano*, 41, 60.

prototipus és afirmar implícitament l'existència de mapamundis catalans (en plural). Veurem, però, que hi ha altres mitjans més raonables per arribar a aquesta conclusió.

L'impacte de l'expansió europea: cartes portolanes «expandides»

Fidels a l'esperit pràctic i comercial que s'associa al seu origen, les primeres cartes portolanes limitaven en principi la representació a la conca mediterrània. Tanmateix, el període en què va ser confeccionada la *Carte Pisane* coincideix amb les primeres ambaixades cap a Orient enviades per la cort papal d'Innocenci IV. Aquesta successió de viatges no trigaria a arribar fins a les llunyanes terres de Cathay. Més important encara, el relats que van deixar escrits una part dels frares participants, amb descripcions de noves terres, nous paisatges i noves formes de vida, van contribuir a transformar la imatge que la cristiandat tenia del món als inicis de l'Edat Mitjana. Paral·lelament, les galeeres genoveses inauguraven a finals del segle XIII una nova ruta comercial que, més enllà de l'estret de Gibraltar, apuntava cap a Flandes i Anglaterra. Seguits després de catalans i venecians, aquest fet permet inferir que al llarg del segle XIV els mariners mediterranis van començar a familiaritzar-se amb les noves condicions nàutiques de l'oceà obert. No és doncs gaire sorprenent que un cop acabat l'interludi de *pax mongolica*, amb el conseqüent deteriorament de les rutes terrestres que lligaven Europa a l'Orient, l'atenció dels països cristians es centrés cap a l'Àfrica atlàntica. Els rumors sobre l'or del Sudan que circulaven en els ports del Magrib, terminal de les rutes caravaneres, no van fer més que accentuar aquest interès.

Una de les primeres temptatives d'exploració atlàntica cap al sud fou la malaurada expedició dels germans Vivaldi. Partint del port de Gènova en el mes de maig de 1291, van seguir la costa africana fins a un punt anomenat «Gozora» (cap Non?), sense que després es tinguí notícia de la seva fortuna ulterior.²⁸ Malgrat això, al llarg del segle XIV es van succeir tot un seguit d'expedicions en el mateix sentit. Les illes Canàries van ser un dels principals objectius ambicionats per les diferents nacions europees, incloent catalans i mallorquins.²⁹

28. Sobre la documentació referent a l'expedició dels Vivaldi, veure R. Caddeo, *Le Navigazioni Atlantiche di Alvise da Cà da Mosto*, Milà, Alpes, 1929, apèndix A, pp. 111-13. Veure també, Charles de la Roncière, *La Découverte*, I, 51, n.2. Sobre la identificació del topònim «Gozola» com a cap Non, veure Armando Cortesão, *History of Portuguese Cartography*, Coimbra, Junta de Investigações do Ultramar, 1969-71, vol. I, p.298.

29. Sobre les primeres expedicions mallorquines, veure Gonzalo de Reparaz, *Catalunya a les Mars: navegants, mercaders i cartògrafs catalans de l'Edat Mitjana i del Renaixement*, Barcelona, Mentora, 1930, pp. 228-32; Elias Serra Ràfols, «Els catalans de Mallorca a les illes Canàries», dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, 1936, pp. 207-28; Florentino Pérez Embid, *Los descubrimientos en el Atlántico y la rivalidad castellano-portuguesa hasta el Tratado de Tordesillas*, Sevilla, CSIC, 1948, pp. 81-94; Antonio Rumeu de Armas, «La Exploración del Atlántico por Mallorquines y Catalanes en el siglo XIV», *Anuario de Estudios Atlánticos*, 10 (1964), pp. 163-78; Francisco Sevillano Colom, «Los viajes medievales desde Mallorca a Canarias: nuevos documentos», *Anuario de Estudios Atlánticos*, 18 (1972), pp. 27-57.

Fou però la Corona portuguesa la que al final explorà sistemàticament la costa africana i la resta d'illes atlàntiques al llarg del segle XV. L'avenç de les seves naus significà una segona «revolució», en aquest cas per via marítima i en direcció latitudinal (N-S), que a curt-mig termini acabà de transformar el món tancat i simbòlic de l'Edat Mitjana en un espai obert i euclidià característic del Renaixement.

La cartografia, com a reflex cultural d'una societat, difícilment podia restar al marge d'aquestes transformacions. Pel que fa a les cartes portolanes, veiem que a més del perfil mediterrani i del mar Negre, al llarg del segle XIV s'incorporen a la representació àrees adjacents com Europa occidental amb el Bàltic i el mar del Nord, petites incursions en el disseny del Magrib continental, així com les mars d'Azof, Càspia i Roja. Al llarg de la costa africana, la representació difícilment sobrepasa el cap Bojador. Anar més enllà d'aquest marc «expandid», no era una operació exempta de problemes.

Cal recordar que les cartes portolanes són mapes particularment ben adaptats per la representació de l'àmbit mediterrani. Entre altres raons d'ordre tècnic que així ho justifiquen, destacaré l'adequació entre la mida dels pergamins que donen suport a la representació i l'escala que permet cartografiar l'àrea en qüestió de forma llegible. Prenent com a base les cartes portolanes dissenyades sobre una sola pell de vitel·la, l'expansió atlàntica al llarg de la costa africana amenaçava seriosament aquest equilibri entre mida i escala. És doncs difícil imaginar que un cartògraf del segle XV incorporés a una carta portolana la creixent amplària de la costa africana en el seu treball si això implicava reduir correlativament l'escala del Mediterrani, encara principal centre d'intercanvi comercial, a no ser que el client de la carta li demandés de fer-ho per alguna raó particular.

Enfront d'aquest problema, es poden considerar diverses solucions. La primera i més immediata seria simplement ignorar les noves terres descobertes. Tot i que això pot semblar una pueril forma d'eludir el problema, aquesta fou una estratègia àmpliament seguida pels cartògrafs del segle XV. Cal recordar en aquest sentit que quan la costa occidental africana començà a ser realment atractiva pel comerç, Portugal imposà sobre la mateixa un monopoli i una política de *mare clausum* que dificultava als estrangers l'obtenció fiable d'informacions. De fet, les cartes portolanes centrades en l'àmbit mediterrani van continuar a ser dibuixades en proporcions considerables fins al segle XVII. Sigui dit de pas, això ha de servir d'avertència per a aquells que intentin aplicar a la història de la cartografia una ingènua concepció evolucionista: una carta portolana mostrant una més ampla extensió de terres representades no implica necessàriament una data de composició més recent.

Una segona, i potser més convenient forma de reconciliar la incorporació de les noves descobertes amb la matriu Mediterrània, preservant al mateix temps l'escala, era dur a terme la representació mitjançant un atlas. És a dir, el territori a representar és subdividit en diferents seccions, cadascuna de les quals és després cartografiada en fulls independents que són ulteriorment relligats com

si fos un llibre. Un dels fulls contindria la representació del Mediterrani, un altre la costa occidental d'Àfrica, etc. Aquest procediment va ser àmpliament seguit pels cartògrafs de la península Itàlica des de inicis del segle XIV, però els equivalents de factura mallorquina que s'han conservat daten del segle XVI.³⁰ Sembla que en aquest lapse de temps els cartògrafs catalans van preferir donar compte del món contemporani en expansió a través d'un tercer mètode de compilació, el qual consistia a engalzar i encolar varies peces de pergamí per donar lloc a una superfície de representació més ampla.

Aquesta tercera via és ja present en el nucli inicial de cartes portolanes catalanes. L'obra de Dulcert (1339), per exemple, fou dissenyada sobre la base de dos fulls de pergamí enganxats, permetent així a l'autor representar un àrea geogràfica que va molt més enllà de l'àmbit mediterrani. Al nord, abasta fins Noruega i els marges septentrionals del Bàltic; al sud, fins més enllà cap Non i el regne de Malí; i a l'est, fins a Pèrsia i Mesopotàmia. Gonzalo de Reparaz ha argumentat que aquest mapa tenia originalment un tercer full abraçant l'extrem oriental.³¹ Aquesta hipòtesi va ser després represa per Armando Cortesão, afirmant per la seva banda que els fulls perduts són dos.³² Tot i que no hi ha cap evidència conclusiva en aquest afer, el fet que en l'extrem oriental de la carta apareguin diferents motius iconogràfics sobtadament mutilats, així com la paraula «civi» (inici d'una ciutat de la qual tampoc no podem saber el nom), són indicacions que tendeixen a corroborar la tesi de Reparaz (poc importa de moment si els fulls perduts van ser un o dos).

La mateixa conjectura s'ha fet també en relació a la carta portolana catalana de la primera meitat del segle XV conservada a Florència, però en aquest cas l'evidència geogràfica en el marge dret del mapa no permet presumir l'existència de fulls suplementaris als dos existents.³³ Tot i així, aquestes observacions semblen evidenciar que, contràriament a la idea d'un prototipus circular, on de «dalt a baix» derivaria el mapamundi català estense i eventualment altres cartes portolanes, existeix també una corrent de pensament de tipus «evolucionista» segons la qual a partir dels primers portolans, que abraçarien només la conca mediterrània o una part, es verificaria després una tendència a expandir la representació cap a àrees cada cop més extenses. Al final, aquesta pràctica cartogràfica podria confondre's

30. Eventualment, l'excepció seria un fragment de pergamí del segle XV procedent de la relligadura d'un llibre de protocols de l'Arxiu del Regne de Mallorca, que segons V. Rosselló podria tractar-se d'un full d'atlas sense acabar (veure Vicenç Rosselló, «Cartes i atlas portolans de les col·leccions espanyoles», dins *Portolans procedents de les col·leccions espanyoles, segles XV-XVII*, Barcelona, ICC, 1995, p. 43). Convé però notar que, tot i que probablement no es tracti d'un atlas configurat segons els procediments habituals, l'inventari dels béns mobles de rei Martí I d'Aragó-Catalunya (1396-1410) ens dona notícia del següent document: «III taules quis tenen a manera de libre per taula de navegar e de l altre par Instoria» (veure J. Massó Torrents, «Inventari dels bens mobles del rey Martí d'Aragó», *Revue Hispanique*, 12 (1905), p. 512).

31. Gonzalo de Reparaz, *Catalunya a les Mars*, 80-82; Idem, «L'activité maritime et commerciale du Royaume d'Aragon au XIIIe siècle et son influence sur le développement de l'école cartographique de Majorque», *Bulletin Hispanique*, 49 (1947), p. 436.

32. Armando Cortesão, *History of Portuguese Cartography*, II, 40-42.

33. El mapa es conserva a la Biblioteca Nazionale Centrale, Florència (Port. 16). Sobre la hipòtesi de fulls suplementaris aplicats a aquest mapa, veure Arthur R. Hinks, *Portolan Chart of Angellino*, 9.

amb la tradició dels mapamundis. Així ho deixa si més no entendre Leo Bagrow, un dels representants més notoris d'aquesta corrent de pensament. Per a ell, les cartes portolanes catalanes són mapamundis en potència.³⁴

La lògica de cartes portolanes abastant un àmbit de representació cada cop més extens ens porta ineluctablement a considerar la naturalesa cartogràfica del famós *Atlas Català* de Cresques Abraham (c.1375).³⁵ Car més enllà de la hipòtesi de fulls suplementaris aplicat a altres cartes portolanes, aquesta és l'única obra cartogràfica del segle XIV confeccionada a Mallorca on es poden veure representades totes les províncies asiàtiques. Aquest fet tendeix a diferenciar aquest mapa de les altres cartes portolanes d'origen català. Observant l'obra de Cresques, és fàcil veure que tampoc es tracta d'un atlas en el sentit convencional del terme. Com a màxim, diu Vicenç Rosselló, és un «híbrid entre carta de navegar i atlas». ³⁶ D'altra banda, Monique de la Roncière i Michel Mollat qualifiquen l'*Atlas Català* com «portulan élargi». ³⁷ Més recentment, hom parla sovint d'aquesta obra en termes de «carta portolana expandida». ³⁸ Hi ha doncs per tots els gustos, però allò que emergeix per sobre de tot, sigui quin sigui l'epítet utilitzat, és la dificultat per classificar un mapa realment singular. De fet, l'excepcionalitat de l'*Atlas Català* dins del context de la cartografia marítima és tal que fins i tot la seva filiació dins la família de cartes portolanes pot ser posada en dubte.

Mapamundis catalans: problemes de llenguatge i evidència documental

Cresques Abraham no és descrit en els documents contemporanis com a cartògraf de cartes nàutiques sinó com a *magister mapamundorum*.³⁹ Aquesta no és una denominació banal. El seu fill Jafuda Cresques, que va col·laborar en la confecció de l'*Atlas Català*, és un dels pocs cartògrafs de l'època que també es ocasionalment designat en els documents com a «mestre de mapamundis». ⁴⁰

34. Leo Bagrow, *History of Cartography*, London, C.A. Watts, 1964, p. 65.

35. Bibliothèque Nationale, Paris (Ms. Esp. 30).

36. Vicenç M. Rosselló, «Cartes i atlas portolans», 15; Vicenç Rosselló, «Les cartes portolanes», 44.

37. Monique de la Roncière i Michel Mollat du Jourdin, *Les Portulans*, 202.

38. Vicenç Rösselló és el més explícit quan diu: «l'exemplar ideal de carta portolana expandida és l'*Atlas Català* de Cresques» (Vicenç M. Rosselló, «Les cartes portolanes», 37). Això no impideix que aquest autor utilitzi altres adjectivacions en relació a la mateixa obra (vid. supra nota 36).

39. Veure Antoni Rubió (ed.), *Documents per l'Historia de la Cultura Catalana Mig-Eval*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1908-21, vol. I, doc. CCCXXII, p. 295, n. 2; vol. II, doc. CCLI, p. 245; vol. II, doc. CCLX, p. 253. Cf. Jaume Riera, «Cresques Abraham, jueu de Mallorca, mestre de mapamundis i de brúixoles», dins *L'Atlas Català de Cresques Abraham*, Barcelona, Diàfora, 1975, pp. 14-22.

40. Veure l'acte notarial datat del 30 Maig 1390 transcrit per Gabriel Llompart i Jaume Riera, «Jafudà Cresques i Samuel Corcós. Més documents sobre els jueus pintors de cartes de navegar (Mallorca, s. XIV)», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, 40 (1984), doc. 2, p. 349-50. Cf. amb dues cartes de Joan I d'Aragó-Catalunya datades de 1394, transcrits per Miguel Bonet, «Cartas sobre Jafuda Cresques, cartógrafo mallorquín (siglo XIV)», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, 7 (1897), p. 126, 149. Veure també Jaume Riera, «Jafudà Cresques, jueu de Mallorca», *Randa*, 5 (1977), pp. 65-66.

En canvi, la major part dels altres cartògrafs mallorquins només tenien dret a ser qualificats de «mestres de cartes de navegar».⁴¹

Anàlogament, l'obra de Cresques és referida en els arxius com a «mapamundi», «mapamundum» o fins i tot com a «figura mundi», però mai com simple «carta».⁴² Òbviament, aquestes al·lusions no es poden prendre en si mateixes com a evidència conclusiva en favor de la interpretació de l'Atlas Català com a mapamundi, car des de les primeres mencions a cartes portolanes hi ha palès un problema de terminologia. En una de les més antigues referències a una carta portolana que avui es coneixen, feta a l'any 1270 en un episodi marítim de la croada de Lluís IX, el terme «mappa mundi» és utilitzat.⁴³ Poc després, en l'inventari d'una galera siciliana capturada pels niçards en 1293, són consignats tres mapamundis, que pel preu i el context en que van ser trobats eren sens dubte simples cartes nàutiques.⁴⁴ Molt probablement, aquesta preferència per la paraula «mapamundi» s'explica per la relativa novetat de la carta nàutica i pel fet que ambdós documents van ser redactats per homes no directament lligats al món de la mar. La paraula mapamundi expressaria doncs en aquest context una llacuna de vocabulari en els ambients lletrats.

En contraposició, apareix de forma gairebé simultània la menció a una «carta» en l'*Arbor Scientiae* (1295-96) de Ramon Llull.⁴⁵ Es cert que la famosa frase «*habent chartam, compassum, acum et stellam maris*» està subjecta a molts dubtes sobre la identitat dels diferents instruments enumerats, en particular pel que fa als tres últims.⁴⁶ Ara bé, existeix molt menys marge d'error en la identificació de la paraula «chartam» com a «carta portolana». Cal tenir en compte que malgrat el seu caràcter eminentment erudit, Llull és un mallorquí que travessà la Mediterrània una i altra vegada, sojornant a ciutats com Gènova i Venècia. No té doncs res d'estrany que veiés en alguna ocasió una carta portolana.⁴⁷ D'altra banda, la primera carta portolana datada amb precisió es firmada amb la frase: *Petrus Vesconte de Janua fecit ista Carta An dni MCCCXI*.⁴⁸ Per tant, pocs anys després de la menció de Llull reapareix explícitament la paraula «carta» en el

41. Gabriel Valseca, per exemple, es etiquetat de «magister cartarum navigandi», però mai de mestre de mapamundis. Veure Gabriel Llompart, «La cartografia mallorquina del siglo XV: nuevos hitos y rutas», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, 34 (1975), doc. 15, p. 465.

42. Veure, respectivament, Antoni Rubió, *Documents*, vol. I, doc. CCCXXII, p. 295; vol. I, doc. CCCXXI, p. 294; vol. II, doc. CCLX, p. 253. Cf. Gabriel Llabrés, «Cartògrafs Mallorquines. Algo más sobre Jafuda Cresques», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, 4 (1891), 158-61.

43. Guillaume de Nangis, *Gesta Sanctae memoriae Ludovici*, dins *Recueil des Historiens des Gaules et de la France*, t. 20, 1840, p. 444.

44. Veure Charles de la Roncière, *Un inventaire de bord en 1294 et les origines de la navigation hautière* (extrait de la «Bibliothèque de l'École des chartes», t. 58), Paris, 1897, pp.13-16.

45. Ramon Llull, *Arbre de Sciència*, ed. S. Galmés, Palma de Mallorca, Diputació Provincial de Balears-Institut d'Estudis Catalans, 1926, p. 253.

46. Per una visió particularment crítica, veure Guy Beaujouan i Emmanuel Poullé, «Les origines de la navigation astronomique aux XIVe et XVe siècles», dins *Le Navire et l'Economie Maritime du Xve au XVIIIe siècles*, Paris, SEVPEN, 1957, p. 116.

47. Cf. Josep Sureda, *Ramon Llull i l'origen de la cartografia mallorquina*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1969.

48. Aquesta carta es conserva avui a Florència, Archivio di Stato, C.N. 1.

mapa de Vesconte. Simultàniament, un document datat a Barcelona el 6 d'octubre de 1315 parla d'una *carta navigandi* oferta a un tal Guillem de Santa Coloma.⁴⁹ Això evidència que als voltants del segle XIV l'expressió «carta» formava ja part del vocabulari corrent, tant en l'àmbit italià com català.

Tot i així, és cert que en aquest període inicial la paraula «carta» no s'imposà fàcilment de forma distintiva. A més, «carta» tenia aleshores un sentit polisèmic (full, pergamí, pany, etc.) que sovint dificulta la seva identificació en els documents com un producte cartogràfic d'origen nàutic. De poc serveix doncs constatar que «cartam navigandi» és el terme més corrent en els arxius per designar la producció cartogràfica dins la Corona d'Aragó-Catalunya si, paral·lelament i indistinta, subsisteixen expressions com «taules de mapamundi», «carta de mapamundi», «taules de navegar», «carta de marear», «carta de pergamí», «cartula mappe mundi», etc. Pitjor encara, en l'inventari dels béns mobles d'Alfons V d'Aragó es suggereix l'equivalència semàntica de carta portolana i mapamundi amb les paraules següents: «Item una carta de navegar, o papa (sic) mundi».⁵⁰ Res no es pot concloure doncs únicament sobre la base de l'usatge contemporani i la terminologia.

El títol de l'Atlas Català ens dona noves pistes sobre la naturalesa d'aquesta obra i l'esperit que va menar la seva confecció: «Mapa mundi vol dir aytant com ymage del món e de les diverses etats del món e de les regions que són sus la terra de diverses maneres de gens qui en ela habiten». Veiem aquí absents nocions clau tan afins als treballs de caràcter nàutic com rumb de singladura o direcció dels vents. En comptes d'això, el títol subratlla un compromís «terrestre» dins d'un context enciclopèdic. En certa forma, recorda al punt de vista dels *compendia* i les *summae* tan corrent al final de l'Edat Mitjana. Com els mapamundis de Hereford o Ebstorf, els rètols en l'interior continental i les llargues llegendes escrites en l'Atlas Català fan que es pugui pensar en aquesta obra com una «enciclopèdia il·lustrada» del seu temps.

L'afinitat del treball de Cresques amb la tradició de mapamundis medievals es reforça si hom observa atentament la forma en que és dissenyat l'extrem Orient. Sabem per la documentació conservada que es demanà al cartògraf mallorquí de tractar aquesta part del món amb una cura particular. Carles V de França, a qui inicialment anava adreçat el treball, havia fet saber a Joan I d'Aragó-Catalunya el seu interès per tenir un mapamundi on fos representat tot el que fa referència al Llevant i Ponent.⁵¹ El cartògraf féu sens dubte tot el

49. Veure J. Ernesto Martínez i Maria Vilar, *La Cámara real en el reinado de Jaime II (1291-1327). Relaciones de entradas y salidas de objetos artísticos* (Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona, vol. 11), Barcelona, 1962, doc. 71, p.101.

50. Eduardo González Hurtebise, «Inventario de los bienes muebles de Alfonso V de Aragón como Infante y como Rey (1412-1424)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 1 (1907), nº 263, p. 176. Anàlogament, el rei Martí havia escrit en carta datada de juny 1339 i dirigida dirigida al ciutadà valencià Guillem Ros: «Entes havem que vos havets una carta de pergamí, en la qual es pintat lo mon, apel·lada mapa mundi» (Antoni Rubió, *Documents*, vol. I, doc. CCCCLXIII, p. 410).

51. Antoni Rubió, *Documents*, vol.I, doc. CCCXXI, p. 294; vol.I, doc. CCLXV, p. 251. Cf. Gabriel Llabrés, «Cartógrafos Mallorquines», 159.

que estava al seu abast per satisfer aquest requeriment i treballà en aquesta direcció a partir de les fonts disponibles a Mallorca.⁵² El resultat va ser molt notori, car l'Atlas Català presenta una de les millors delineacions d'Àsia fins aleshores conegudes.⁵³ Molts detalls geogràfics provenen de viatgers contemporanis i la península de l'Índia pren per la primera vegada una forma reconeixible. Aquestes innovacions basades en coneixements moderns s'inscriuen malgrat tot dins d'un marc molt més tradicional. L'extremitat nord-est d'Àsia, en particular, és dissenyada de forma més aviat convencional i en ella perduren mites medievals com les tribus de Gog i Magog. Més important encara, el perfil curvilini de la costa en aquest marge del mapa recorda força la forma circular dels mapamundis.

Tenint això present, Gerald Crone ha suggerit que l'Atlas Català hauria estat originalment un mapamundi circular, el qual fou després retallat en forma rectangular per satisfer els requeriments del patrocinador.⁵⁴ Si es demostrés que això es veritat, la mateixa assumpció es podria ser feta pels dos fulls «perduts» del mapa de Dulcert i altres mapes similars.⁵⁵ El problema és que cap d'aquestes hipòtesis pot ser realment demostrada en base a la documentació existent. Tot sembla doncs indicar que, malgrat les nombroses referències en els arxius a «mapamundis» produïts en la Corona d'Aragó-Catalunya,⁵⁶ tota l'evidència acumulada fins al moment en favor d'aquesta família cartogràfica no passa de ser purament circumstancial.

Un seguit de contractes per a la confecció de «mapamundis» acordats a Barcelona per Simone d'Andrea Bellandi en nom del mercader toscà Baldasare degli Ubriachi entre 1339-1400, i en els que estaven implicats com a cartògrafs Jaume Ribes i Francesco Beccari, pot eventualment ajudar a dissoldre aquesta incertitud.⁵⁷ Tingui's present, per començar, que aquesta documentació sembla elucidar el sempre recurrent problema de llenguatge, car un dels contractes, datat el 7 de juny 1399, fa clara la distinció entre «cartas navigan-

52. El viu interès que es tenia a Mallorca pels viatgers i embaixades a l'Orient es palès en una carta de l'Infant Joan datada a Perpinyà el 11 setembre 1379 (veure Antoni Rubió, *Documents*, vol.I, doc. CCCIII, pp. 279-80). Sobre el cabal de relats de viatge i llibres en general disponibles a Mallorca, veure Jocelyn Nigel Hillgarth, *Readers and Books in Majorca, 1229-1550*, Paris, CNRS, 1991.

53. Cordier diu: «On peut considérer l'atlas comme la quintessence de la cartographie de l'Asie orientale à l'époque du moyen âge» (Henri Cordier, «L'Extrême Orient dans l'Atlas Catalan de Charles V, roi de France», *Bulletin de Géographie historique et descriptive* (1895), p. 62).

54. Gerald G. Crone, *Maps and Their Makers*, 20. Aquesta idea estava ja present, de forma incipient, en Francesco Pullè, *La Cartografia Antica*, 121-22. Però al final sembla que aquest autor es decantà més aviat per la idea de que l'Atlas Català va ser confeccionat originalment en forma rectangular (Idem, p.123).

55. Sobre l'eventual aplicació d'aquesta hipòtesi a la carta portolana de Florència (Biblioteca Nazionale, Port. 16) i a dues cartes portolanes conservades a Modena (Biblioteca Estense, C.G.A.5.d i C.G.A.5.b), veure Francesco L. Pullè, *La Cartografia Antica*, 121-23; Ernesto Milano, *Il Mappamondo Catalano*, 46-47.

56. Prenent només l'«elenco» de Rey Pastor i Garcia Camarero, que en base a les investigacions més recents dista de ser complet, veiem que es registren no menys d'una dotzena d'aquests mapamundis. Veure Julio Rey Pastor i Ernesto García Camarero, *La cartografia mallorquina*, 51-87.

57. Veure R.A. Skelton, «A contract for world maps at Barcelona, 1339-1400», *Imago Mundi*, 22 (1968), pp.107-113. Cf. Jaume Riera, «Jafudà Cresques», 62-65.

di» i «mapamundos». ⁵⁸ Sembla doncs que les obres cartogràfiques contractades no eres simples cartes portolanes. D'altra banda, les dimensions que es donen dels treballs en qüestió són força significatives. Impliquen dos mapes de 310 x 150 cm cadascun, i altres dos de 368 x 368 cm, fets a partir d'un model de 329 x 329 cm. Malauradament, la forma dels mapes no és especificada, però si es té present que la mida estàndard de les cartes portolanes fetes amb una sola pell de vitel·la varia entre 90 x 45 cm i 140 x 75 cm, ⁵⁹ és evident que els treballs contractats per Ubriachi no eren d'aquest tipus. Ni tan sols les quatre taules de l'Atlas Català són comparables en grandària. L'únic mapa que es pot posar en paral·lel pel que fa a les dimensions seria el desaparegut mapamundi d'Ebstorf. ⁶⁰ Per últim, cal també considerar com evidència en el mateix sentit l'ornamentació afegida a un dels mapes contractats: 165 figures i animals, 25 vaixells, 100 peixos, 340 banderes i ciutats, 140 arbres, etc. Tot això feia un total de 770 motius iconogràfics, quantitat que sobrepassa d'escriure el marc de les cartes portolanes.

A través de la denúncia que interposà Beccari per l'aparent incompliment d'una part dels termes establerts en el contracte inicial, i pel recurs d'apel·lació ulterior d'Ubriachi, sabem que almenys dos dels quatre mapamundis encarregats van ser efectivament realitzats. ⁶¹ De la mateixa documentació es desprèn igualment l'existència d'un model («exemple») a partir del qual Ribes i Beccari van realitzar, respectivament, el traçat dels litorals i el disseny ornamental interior de les obres cartogràfiques encarregades. Qualsevol d'aquests factors dóna peu a pensar que, a més del mapamundi català estense, van existir anteriorment altres mapes similars.

Tot i així, la peça documental més convincent en favor de l'existència de mapamundis catalans és el fragment d'un mapa circular (c. 1380?) conservat a Istanbul. ⁶² Aquest fragment mostra només el nord-est d'Europa i part de Sibèria. Això representa, segons els càlculs de Marcel Destombes, una vuitena part del mapa original. ⁶³ El tros conservat és, però, suficient per inferir sense cap dubte la forma circular de l'original així com la seva filiació dins la pràctica cartogràfica habitual a la Corona d'Aragó-Catalunya. Més important enca-

58. En un cert passatge es diu: «ego non opperabor aliquas carta navigandi nec aliquos mapamundos». La partícula «nec», en particular, marca una clara distinció entre els dos termes i deixa sobreentendre que les obres cartogràfiques contractades no eren simples cartes portolanes sinó veritables mapamundis. Veure R.A. Skelton, «A contract», doc.I, p. 110.

59. Veure Gerald G. Crone, *Maps and Their Makers*, 12. Cf. Vicenç M. Rosselló, «Les cartes portolanes», 92.

60. Segons Rosien, les mides del mapamundi d'Ebstorf eren 358 x 356 cm. Veure Walter Rosien, *Die Ebstorfer Weltkarte*, Hannover, Niedersächsisches Amt für Landesplanung und Statistik, 1952, p. 13.

61. Veure R.A. Skelton, «A contract», doc. II, 111-13.

62. H 1828 (3), Topkapi Sarayi, Istanbul. Reproduït per Marcel Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, Amsterdam, N. Israel, 1964, pl. 27.

63. Veure Marcel Destombes, «Cartes Catalanes du XIVè siècle», dins *Rapport de la Commission pour la Bibliographie des Cartes Anciennes*, Fascicule I, Paris, UNESCO, 1952, pp. 62-63; Marcel Destombes, «Fragments of two Medieval world maps at the Topkapu Saray Library», *Imago Mundi*, 12 (1955), 150-52; Marcel Destombes, *Mappemondes*, 203-5.

ra: aquest fragment, sumat a l'exemplar conservat a la Biblioteca Estense, demostra de forma clara i irrefutable que va existir una tradició de mapamundis catalans (en plural).

Certament, no es tractaria d'una tradició molt significativa quantitativament, car en cas contrari s'haurien conservat més mapamundis d'aquest tipus. Però el fet que es pugui atestar l'existència segura de, com a mínim, dos exemplars, permet examinar amb nous ulls les nombroses referències contemporànies a d'altres «mapamundis». En aquest sentit, cal tenir present la funció sump-tuària i ornamental d'aquestes obres cartogràfiques. En contraposició al caràcter pràctic i funcional de les cartes nàutiques, és lògic inferir que els mapamundis catalans eren a l'inici obres cartogràfiques molt cares, generalment confeccionades per comanda i destinades a la decoració de castells i palaus, així com un preciós objecte de regal per reis o personatges importants de l'època. Importa subratllar que els «mapamundis» encarregats per Baldassare degli Ubriachi a Barcelona entre 1339-1400 estaven destinats a ser oferts als reis d'Aragó, Navarra i Anglaterra com a deferència pels drets de passatge en els respectius territoris.⁶⁴ Això reforça les sospites expressades anteriorment sobre el fet que aquests «mapamundis» fossin en realitat veritables mapamundis similars a l'exemplar de la Biblioteca Estense.

Anàlogament, en 1379 l'Infant Joan encarregava a Mallorca un «bell mapamundi que faça per nos».⁶⁵ Pocs anys després, en 1391, el ja rei Joan I lliura com a present al comte de Foix un altre «mapamundi».⁶⁶ Es veritat que també les simples cartes portolanes podien formar part dels patrimonis reials, com ho atesta l'inventari del seu successor Martí I d'Aragó-Catalunya.⁶⁷ En la major part dels casos, però, es fa la distinció entre «cartes de navegar» i «mapamundis». Serien aquests últims veritables mapamundis? Segurament no ho serien en tots els casos, ni tan sols en la majoria, però tractant-se de béns reials i, sobretot, de regals adreçats a alts membres de la noblesa, seria molt estrany que cap d'ells no fos un veritable mapamundi si, com hem vist, sabem que aquest tipus d'objectes cartogràfics van existir.

Fins i tot si s'accepta que no tots aquests «mapamundis» eren veritables mapamundis, no es pot excloure, per altra banda, que algunes de les «cartes» mencionades en els arxius fossin en realitat mapamundis. Així ho fa pensar, per exemple, l'inventari del doctor en medicina Damià Carbó (1542) de Mallorca, on es fa constar una «carta de navagar (sic), ab forma sferica».⁶⁸ Sigui com sigui, l'existència segura de, com a mínim, dos mapamundis catalans fa sospitar que una part dels «mapamundis» per a ús reial fossin també veritables mapamundis. Més tard, aquests objectes van ser igualment assequibles a un reduït grup

64. R.A. Skelton, «A contract», 107.

65. Antoni Rubió, *Documents*, vol. II, doc. CCXIII, 202.

66. Gabriel Llabrés, «Los Cartógrafos Mallorquines: siglo XIV», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, 3 (1890), p. 310.

67. Veure J. Massó Torrents, «Inventari dels béns mobles», n° 686, p. 491; n° 706, p. 492, n° 717, p. 493; n° 743, p. 494; n° 762, p. 495; n° 1676, p. 558.

68. Veure Jocelyn Nigel Hillgarth, *Readers and Books*, vol. II, doc. 858.54, p. 803.

de rics mercaders, notaris, etc.⁶⁹ L'alt preu pagat per algunes d'aquestes peces tendeix a corroborar un cop més que no sempre es tractava de simples cartes portolanes.⁷⁰

Per acabar, és interessant notar l'estret lligam personal que uneix als presumibles autors de mapamundis catalans. D'una banda, l'exemplar de la Biblioteca Estense és anònim però ha estat atribuït per Destombes a Pere Rossell.⁷¹ De l'altra, el també anònim fragment d'Istanbul ha estat imputat a Cresques Abraham.⁷² Aquest autor i el seu fill Jafuda Cresques van confeccionar l'Atlas Català, obra cartogràfica que com hem vist pot ser raonablement integrada dins de la família de mapamundis catalans. Hem observat igualment que tant el pare com el fill ostentaven el títol de «mestres de mapamundis». D'un tal Astruc Cresques, cosí de Cresques Abraham, diuen també els documents que «fa mapamundis».⁷³ Sembla doncs que en aquest període inicial el clan Cresques tenia el monopoli de la confecció de mapamundis. Més tard, però, trobem a Jaume Ribes (nom cristianitzat de Jafuda Cresques) en associació amb Francesco Beccari per la realització dels mapamundis mencionats en el contracte signat a Barcelona de finals del segle XIV. Un tal Baptista Beccari de Gènova, molt probablement familiar de Francesco Beccari, apareix mencionat uns anys després en una carta portolana de Pere Rossell (1447) en els següents termes: *Petrus Roselli composuit hanc cartam de arte baptistae becarij In ciuitate maioricarum*.⁷⁴ Aquesta frase pot ser interpretada com un reconeixement de mestratge.⁷⁵ Si així fos, semblaria confirmar-se l'existència d'una «cadena d'aprenentatge» que des de Cresques a Rossell lligaria als principals autors de mapamundis catalans. Cert que això és només una hipòtesi que res afegeix a la segura existència de la dita família cartogràfica. En canvi, podria ser un factor explicatiu més que donaria compte de la seva escassa prodigalitat i dels pocs exemplars conservats fins avui en dia.

Conclusions

Tot i que el mapamundi català estense és l'únic exemplar complet avui conegut, l'existència d'un fragment de mapamundi circular conservat a Istanbul i la seva filiació dins la mateixa família cartogràfica fa que es pugui parlar amb tota propietat de mapamundis catalans (en plural). Paral·lelament, la forma,

69. *Idem*, vol. II, doc. 674bisN, p. 719; vol. II, doc. 778.6, p. 762; vol. II, doc. 868, p. 810; vol. II, doc. 821.14, p. 780.

70. Veure Vicenç M Rosselló, «Les cartes portolanes», 70-71.

71. Marel Destombes, «Fragments», 150-51. Aquesta atribució ha estat després acceptada per la major part d'estudis posteriors, fins i tot en els més recents. Veure Vicenç M Rosselló, «Les cartes portolanes», 37, 62.

72. Marcel Destombes, «Fragments», 150; *Idem*, *Mappemondes*, 204.

73. Veure Gabriel Llompart i Jaume Riera, «Jafudà Cresques i Samuel Corcós», 345.

74. Aquesta carta es conserva avui al Museo e Biblioteca Guarnacciana, Volterra (Ms. C.N. 1BG).

75. Cf. Heinrich Winter, «Petrus Roselli», *Imago Mundi*, 9 (1952), pp. 1-11.

anàlisi interna i contingut de l'Atlas Català fa pensar que la representació original d'aquest mapa també pertanyia al mateix grup cartogràfic. A partir de certs indicis com el preu, les mides, l'ornamentació o la seva funció com a objecte de regal per diferents reis europeus, també és possible pensar la hipòtesi que una part dels mapamundis mencionats en un contracte signat a Barcelona a finals del segle XIV, així com l'original que els va servir de model, eren obres similars al mapamundi català estense. Més important encara, l'existència segura d'un cert nombre de mapamundis catalans deixa sospitar que una part dels «mapamundis» mencionats en la documentació contemporània, sobretot aquells de caràcter sumptuari oferts com a obsequi a membres de la noblesa, fossin veritables mapamundis.

Es podria objectar que el mapamundi català estense no és sinó un simple mapamundi transicional, similar a altres obres contemporànies com els mapamundis de Giovanni Leardo, Andreas Walsperger o Fra Mauro. Efectivament, així és. Ara bé, un simple cop d'ull evidència que, dins de la similitud, existeixen també notables diferències entre aquestes obres. Si de trobar una similitud es tracta, seria més adient aproximar el mapamundi català estense a altres obres anteriors com els mapamundis de Paolino Minorita, Pietro Vesconte o Andrea Bianco. Però fins i tot en aquesta conjuntura sobresurt immediatament un distintiu «estil català» que diferencia a l'exemplar de la biblioteca estense dels altres mapes considerats. Al límit, també es podria afirmar que no existeixen més similituds entre qualsevol d'aquests mapes i el mapamundi català estense que entre aquest últim i altres mapes tan distants, estilísticament i conceptualment, com els d'Idrisi i Juan de la Cosa. Tanmateix, l'especificitat dels mapamundis catalans no és solament una qüestió formal o d'estil. A partir dels exemplars conservats i de les cartes portolanes «expandides», no seria gens difícil distingir certs trets específics als mapamundis catalans pel que fa al contingut i tractament geogràfic. No hi ha aquí ocasió per desenvolupar-ho, però aquest seria el cas de la distintiva delineació del riu Nil o de la particular concepció del Paradís Terrestre.

En qualsevol cas, l'objectiu principal d'aquest article no és el d'afegir més confusió terminològica amb la introducció de noves categories o subcategories cartogràfiques. Al contrari, es tracta simplement de reivindicar, sense cap prouja nacionalista, una certa «normalitat» en la pràctica cartogràfica de la Corona d'Aragó-Catalunya respecte a la tradició mapística present en les repúbliques itàliques. És a dir, per representar un món en expansió els cartògrafs venecians i genovesos van ultrapassar els límits de les cartes potolanes mitjançant la confecció d'atles i mapamundis. Anàlogament, els cartògrafs de l'àmbit cultural català van «expandir» el marc mediterrani de les seves cartes portolanes i, contràriament al que s'havia sospitat fins ara, van dissenyar també mapamundis. Faltaria examinar perquè no es van confeccionar atles en la Corona d'Aragó-Catalunya fins a més tard, però això seria ja objecte d'un altre estudi.

Imatges del mapamundi català estense

